

Микола Рябчук

**«Постсоветська шизофренія»
чи «шизофренічна постсоветськість»?**

**Явище суспільної амбівалентності
в Україні та Білорусі**

Термін «постсоветська шизофренія» запровадив на початку 1995 року безіменний оглядач британського тижневика «The Economist» – на позначення явища, що проявилось на той час у низці соціологічних опитувань, проведених у Росії, Україні, Білорусі та кількох інших республіках колишнього ССРСР. Тамтешні жителі, як з'ясувалося, в переважній своїй більшості хотіли би, щоб їхні держави в своєму розвитку наслідували США та Німеччину, а не колишній ССРСР. Проте водночас така сама більшість (до 90%) була переконана, що держава повинна гарантувати громадянам працю, ба більше – половина опитаних вимагала посилення державного керування економікою і лише чверть-третина – його зменшення¹.

Явище, котре так вразило британського публіциста, насправді не нове й не унікальне. Ще в 1960-х роках його описував Роберт Мертон [Robert Merton], вказуючи на конфлікт соціальних ролей, що їх доводиться виконувати індивідові в різних соціальних структурах, та, відповідно, конфлікт притаманних цим структурам норм і цінностей². Суперечність між рольовими ціннісними та нормативними системами стає джерелом своєрідної психічної роздвоєності, що її ще задовго до Мертона психіатри окреслювали як «амбівалентність», розрізняючи при цьому емоційну амбівалентність – як наявність суперечливих емоцій щодо того самого об'єкта, інтелектуальну амбівалентність – як висловлювання взаємовиключних ідей та вольову – як постійне вагання між протилежними рішеннями та нездатність прийняти жодного.

Амбівалентність, як стверджують соціологи, може бути притаманна не лише індивідам, а й цілим суспільствам, надто тим, які перебувають у стані стрімких радикальних змін – як це сталося з більшістю посткомуністичних країн Східної Європи та колишнього ССРСР. Суспільна амбівалентність, себто паралельна орієнтація на взаємовиключні цінності, є характерною ознакою будь-якого перехідного періоду – періоду зіткнення двох політичних культур, двох моделей суспільної (політичної, економічної та навіть

¹ *Post-Soviet schizophrenia* // The Economist. 4 February 1995. P. 27.

² *Merton R. K. Sociological Ambivalence and Other Essays*. New York, 1976. P. 3–31.

мовної) поведінки. Амбівалентна свідомість у певному сенсі є інструментом «мітологічного», ірраціонального примирення суперечливих цінностей і моделей, таким собі «магічним» засобом осягнення психологічного комфорту за дискомфортних обставин, коли, як пише український соціолог Євген Головаха, «за право вибору треба розплачуватися відповідальністю, за свободу – невизначеністю, за рівність можливостей – критичним поцінуванням своїх здатностей». Він провадить далі:

Таку високу емоційну ціну не завжди можуть сплачувати навіть люди, котрі живуть за порівняно стабільних умов, у країнах з багатим демократичним досвідом і традиціями. Тим більш високою є ця ціна для особистості перехідного періоду, на очах якої руйнується звичний лад життя... За подібної ситуації навряд чи можна сподіватися на громадську згоду щодо подальшого просування до демократії, а сама ідея демократії починає сприйматися людьми як надто далека від того суспільства, в якому доводиться вирішувати нагальні проблеми. Відбувається розкол масової свідомості, в якій жодна альтернатива розвитку не дістає безперечної підтримки³.

Цю суспільну амбівалентність ще з кінця 80-х ретельно фіксують соціологічні опитування практично в усіх (пост)совєтських республіках. Зокрема, ще за рік до розпаду СРСР майже половина опитаних киян (48%) підтримувала легалізацію приватної власності та найманої праці, тимчасом як 29% – не підтримували. Понад третина респондентів у тому ж опитуванні наполягала на подальшій боротьбі з буржуазною ідеологією. Логічно було би припустити, що противники приватної власності та буржуазної ідеології – це здебільшого ті самі люди. А проте виявилось, що понад третина противників буржуазної ідеології (38%) підтримувала водночас легалізацію приватної власності та використання найманої праці⁴.

Ще курйозніший приклад наводить той-таки Євген Головаха з травня 1996 року, коли в одному з опитувань прихильників капіталізму підтримали 13% опитаних, прихильників соціалізму – 20%, не підтримали нікого – 25%, не змогли визначитись – 22%, заявили про підтримку і тих, і тих (!), аби лиш вони не конфліктували, – 18% опитаних⁵. Останній показник є особливо цікавим, адже свідчить про панічний страх суспільних конфліктів, що асоціюються передусім із насильством, а не з нормальним станом демократичного суспільства, де повсякденне мирне вирішування конфлік-

³ Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання. 1992. № 1. С. 32.

⁴ Панина Н., Головаха Е. Киев: демократия с тоталитарным подсознанием // Вестник информационного агентства «Постфактум». 1990. № 13. С. 9–13.

⁵ Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. К., 1996. С. 102. Те, що в середині 1990-х років виглядало курйозом, нині можна з певністю кваліфікувати як характерну особливість українського посткомуністичного суспільства. Наведені вище цифри залишаються майже незмінними в усіх опитуваннях від 1994 року донині, з незначними варіаціями.

тів за допомогою відповідних інституцій і процедур є необхідною умовою його динамічного розвитку. Саме на цій «конфліктофобії» та на загальній дезорієнтованості «амбівалентної» суспільної свідомості й намагалися будувати свою тактику утримання влади правлячі посткомуністичні еліти в Україні та Білорусі на початку 1990-х, граючи роль такого собі «меншого зла», «модератора» між непримиренними прихильниками протилежних цінностей та орієнтацій.

Амбівалентна свідомість виконує начебто позитивну роль, рятуючи особистість від психологічних травм і вберігаючи суспільство від драматичних зіткнень. Однак вона ж консервує недугу, призводить до суспільної стагнації, створює ілюзію якогось суспільного компромісу, певного «третього шляху», що насправді не веде нікуди, крім, звісно, «третього світу»⁶. Фактично підтверджується те, про що соціологи застерігали ще на початку трансформації: «Амбівалентна свідомість як нетривка рівновага двох протилежних культур не може довго зберігатися без руйнівних соціальних і психологічних наслідків для особистості і суспільства»⁷.

Сьогодні, з висоти майже двох десятиліть посткомуністичного розвитку, виглядає доречним розглянути «еволюцію» (чи, навпаки, «деволюцію») суспільної амбівалентності у двох постсоветських республіках – Україні та Білорусі. Засаднича подібність цих двох країн впливає з їхнього спільного історичного досвіду – починаючи від перебування у складі Київської Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої до подальшої інкорпорації в Російську та, згодом, Советську імперії. Чи не найістотнішим аспектом цього досвіду стала консервація домодерної «тутешньої» ідентичності серед значної частини українців та білорусів і їхня слабка, історично загальмована емансипація із середньовічної «русько-православної» спільноти. Ця релігійно-цивілізаційна спільнота (на кшталт мусульманської «умми») набула в XVIII столітті політичних обрисів і дискурсивної легітимізації в рамках російського імперського міту, масова інтерналізація якого помітно ускладнила формування новочасної української й білоруської (як, утім, і російської національної – на протигагу імперській) ідентичності⁸.

⁶ За даними «Демократичних ініціатив» (див.: *Політичний портрет України // Бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи»*. 1994. № 8. С. 31), 20% респондентів вважали найприйнятнішою для України економічною системою соціалізм, 18% – капіталізм, 20% не могли визначитися, а 42% не приймали жодної з цих систем, стверджуючи, що Україна «має свій власний шлях». Подібні дані подає також Наталя Паніна (див.: *Політичний портрет України // Бюлетень дослідно-навчального центру «Демократичні ініціативи»*. 1994. № 9. С. 6).

⁷ Головаха Є. Особливості політичної свідомості... С. 38.

⁸ Український історичний досвід був, щоправда, дещо багатшим і розмаїтішим, адже включав також понад століття козацької квазідержавної автономії на Лівобережжі у межах Російської монархії протягом XVII–XVIII століть та громадянську й національну емансипацію в Галичині у складі конституційної Габсбурзької монархії в XIX – на початку XX століття.

Водночас Україна та Білорусь істотно різняться за багатьма параметрами: рівнем урбанізації, регіоналізації, русифікації, етнічним і конфесійним складом, а головне – за характером своїх постсовєтських політичних режимів, які виявилися подібними хіба що за рівнем опортунізму та відповідним хистом. Порівняння України та Білорусі ускладнюється ще й тим, що соціологічні дані про їхні суспільства відрізняються не лише кількісно, а й якісно, і в багатьох випадках виглядають методологічно важко сумісними. Український політичний режим навіть у найбільш репресивні періоди (впродовж 1998–1999-го та 2002–2004 років) залишався набагато відкритішим і «ліберальнішим» від режиму білоруського. Це, зокрема, означає, що соціологічні дослідження в Україні завжди були доволі вільними від прямого державного тиску й контролю, причому це стосується не лише незалежних дослідницьких центрів, а й державного Інституту соціології Національної академії наук України. Влада, звісно, намагалася маніпулювати наявними даними⁹ і навіть створювала власні «дослідницькі центри» для виконання специфічних замовлень. Проте незалежність соціологічних досліджень в Україні стабільно підтримували як міжнародний авторитет провідних фахівців, так і бізнесова репутація чільних «полстерських» компаній, зацікавлених не лише в суто академічному вивченні громадської думки, а й у практичних маркетингових дослідженнях.

Можна припустити також, що й відвертість українських респондентів була вищою, ніж білоруських з огляду на меншу репресивність київського режиму: навіть за найгірших часів (впродовж 2002–2004 років) лише 21% українських респондентів стверджували, що в сьогоdnішній Україні люди не можуть вільно висловлювати свої погляди. Натомість 55% вважали, що можуть. (Нині, себто після Помаранчевої революції, це співвідношення стабільно тримається на рівні 65–66% versus 14–16%)¹⁰. Тим часом у Білорусі лише 18–25% опитаних стверджують, що в їхній країні ніхто не боїться висловлювати свої політичні погляди, натомість 46–58% респондентів переконані, що бояться всі чи принаймні багато хто¹¹.

⁹ Яскравий приклад такої маніпуляції – тиражування у провладних мас-медіях результатів опитування громадської думки, проведених у квітні 2004 року авторитетними організаціями – Фондом «Демократичні ініціативи» та Київським міжнародним інститутом соціології. Опитування складалося з кількох частин і стосувалося майбутніх президентських виборів. Більшість респондентів, відповідаючи на перше запитання анкети, висловила припущення, що найбільше голосів на виборах отримає кандидат від опозиції Віктор Ющенко. Але оскільки чинний режим робив усе можливе, аби не допустити Ющенкової перемоги, і це було цілком очевидно для більшості респондентів, то на друге запитання – «Хто стане президентом?» – 35% опитаних відповіло «Янукович» (кандидат від влади) і лише 21% – «Ющенко» (ще 34% не змогли дати однозначної відповіді). Саме відповідь на друге запитання й була підхоплена офіційною пропагандою, тимчасом як наявність першого запитання і, тим більш, некомфортна для влади відповідь на нього були цілковито замовчані. Див., напр.: *День*. 2004. 15 травня. С. 1.

¹⁰ Див.: Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг. К., 2008. С. 11.

¹¹ Див.: *Моніторинг общественного мнения в Беларуси // Новости НИСЭПИ*. 2008. № 3 (49). С. 4.

Так само істотно вищою можна вважати й поінформованість українських респондентів – як з огляду на більшу поширеність незалежних мас-медій в Україні¹², так і завдяки наявності впливової опозиції, здатної артикулювати відмінні від офіційних погляди з офіційних трибун.

У пропонованому нижче аналізі я спираюся головним чином на дані Незалежного інституту соціально-економічних та політичних досліджень (<http://www.iiseps.org>), розташованого у Вільнюсі, який від 1997 року здійснює регулярний моніторинг громадської думки в Білорусі. А також – на дані Інституту соціології НАН України, що від 1992–1994 років здійснює подібний моніторинг в Україні¹³.

Головною гіпотезою цього дослідження було припущення, що з цілого ряду причин суспільна амбівалентність в Україні та Білорусі, спричинена перебудовою та поглиблена крахом ССРСР, відкривала перед місцевими посткомуністичними елітами різні адаптаційні можливості та спонукала їх до застосування істотно відмінних маніпулятивних стратегій.

Наявність глибоких і різноманітних поділів в українському суспільстві, а також приблизна рівність супротивних сил (прихильників «соціалізму» та «капіталізму», «євразійської» та євроатлантичної інтеграції, авторитаризму та демократії, советизації й українізації тощо) давала зручну можливість опортуністичній владі відігравати роль медіатора, посередника-миротворця, а це підтримувало наявні поділи й поглиблювало суспільну амбівалентність – роздвоєність між демократичними (декларативно «цивілізованими») цінностями та традиційними (советсько-тоталітарними) нормами. Цей конфлікт між системою цінностей як «цілей розвитку суспільства» та системою норм як «легітимних меж використання політичних засобів досягнення цих цілей»¹⁴ неминуче ретранслювався за межі індивідуальної «шизофренічної» свідомості на різні рівні суспільних поділів і, зрештою, поглиблював загальний розкол українського суспільства. Дещо спрощуючи, можна ствердити, що одна його частина схильна сьогодні звинувачувати іншу в нав'язуванні цілій країні начебто невластивих їй «західних» цінностей, натомість друга частина вважає першу головним носієм і репродуцентом тоталітарних норм і практик, а отже й головним гальмом на шляху входження України в «цивілізований», себто західний

¹² Лише 16% білоруських респондентів вважають свої мас-медії незалежними, натомість 46% гадають, що вони цілком залежні від влади (*Новости НИСЭПИ*. № 46. С. 59). В Україні пропорція протилежна. Цікаво також, що в Україні стабільно зростає чисельність тих, кому вистачає інформації про суспільні зміни (від 36% опитаних 1995 року до 52% – 2006-го) і зменшується кількість тих, кому такої інформації не вистачає (від 22 до 15% за те саме десятиліття) (*Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008*. С. 42).

¹³ Покликання на ці джерела я подаватиму безпосередньо в тексті в квадратних дужках, зазначаючи номери бюлетеня та сторінки білоруського джерела та саму лише сторінку в джерелі українському.

¹⁴ *Головаха Є. Особливості політичної свідомості... С. 26.*

світ. Помаранчева революція в цьому контексті стала спробою привести систему суспільних норм у відповідність до системи заявлених цінностей, – без особливого, однак, (поки що) успіху.

Білоруська ситуація від самого початку не давала місцевим опортуністам таких маніпулятивних можливостей – у чому місцеві посткомуністичні псевдоцентристи на чолі з Кебичем пересвідчилися доволі швидко, програвши вибори советському радикалові Лукашенку¹⁵. В певному сенсі ця перемога ознаменувала торжество советсько-тоталітарної нормативної системи та поразку демократичної ціннісної системи, запровадженої перебудовою. Її цілковитого демонтажу, проте, не відбулося, мала місце радше адаптація демократичної системи цінностей до традиційних неліберальних норм, така собі корекція в дусі путінської (чи денсяопівівської) «суверенної демократії».

Отже, мій гіпотетичний висновок мав би полягати в тому, що білоруське суспільство є більш «советським» від українського, але й водночас – менш «шизофренічним», адже суперечності між старою і новою, збереженою і задекларованою ціннісно-нормативними системами тут не настільки глибокі.

Найвиразніше цю відмінність унаочнює, либонь, різне ставлення українських і білоруських респондентів до своїх суспільних інституцій (таблиця 1). В основу цієї зведеної таблиці покладено білоруські дані НІСЕПД [46:3] за грудень 2007 року, доповнені українськими даними ІС [23–26] з квітня 2008. Українське опитування, щоправда, містило п'ять варіантів відповідей, тож для зручності їх тут об'єднано в три колонки, тобто відповіді «Цілком довіряю» та «Переважно довіряю» подано разом як «Так»; а відповіді «Зовсім не довіряю» та «Переважно не довіряю» подано разом як «Ні». Індекс довіри становить собою відношення позитивних і негативних відповідей до загальної кількості опитаних.

В Україні тільки одна інституція – церква – має виразно позитивний індекс довіри, але й це лише тому, що запитання мало абстрактний характер. Те саме запитання щодо церков конкретних конфесій (а їх в Україні кільканадцять) дасть, найімовірніше, набагато нижчі індекси.

Ще дві інституції мають близький до нуля (мінімально позитивний чи мінімально негативний) індекс довіри – це армія та мас-медії. Приблизно третина опитаних громадян їм довіряє та майже стільки ж – ні. Сюди, правдоподібно, належить і Служба безпеки, хоча стверджувати це з певністю ми не можемо через брак надійних даних (Інститут соціології з

¹⁵ У принципі, перемогу Леоніда Кучми над Леонідом Кравчуком 1994 року теж можна інтерпретувати як перемогу советського радикала над номенклатурним квазіцентристом. Проте сама структура українського суспільства й потреба подальшого мирного утримання влади спонукали його відійти від советсько-радикальної позиції, дарма що та принесла йому перемогу, і зайняти «центристську» нішу свого попередника, доповнивши її деякими новими маніпулятивними технологіями.

**Розподіл відповідей на запитання:
«Чи довіряєте Ви таким державним і суспільним інституціям?», %**

Інституції	Опитування білорусів				Опитування українців			
	Так	Ні	Важко сказ.	Індекс довіри	Так	Ні	Важко сказ.	Індекс довіри
Православна церква*	68,1	20,0	11,9	+0,495	55,6	17,8	26,6	+0,378
Армія	57,8	28,9	13,3	+0,296	32,6	29,1	38,2	+0,035
Президент	50,9	35,5	13,6	+0,158	23,3	49,8	26,9	-0,265
Незалежні дослідницькі центри	44,6	29,7	25,7	+0,154				
Незалежні ЗМІ**	49,6	34,7	15,7	+0,152	33,0	36,5	30,4	-0,025
Суди	49,9	35,3	14,8	+0,149	12,2	54,4	33,3	-0,422
Правозахисні організації (Білоруськ. Гельсинкський комітет та ін.)	40,9	30,7	28,4	+0,105				
Державні ЗМІ	47,7	39,8	12,5	+0,081				
Державні дослідницькі центри	41,0	36,8	22,2	+0,043				
Католицька церква	40,1	38,7	21,2	+0,014				
Уряд	43,7	42,3	14,0	+0,014	18,5	53,7	27,8	-0,352
КДБ (дані для СБУ – за 2001 рік)	40,7	39,9	19,4	+0,008	22	26	52	-0,040
Міліція	43,8	43,2	13,0	+0,006	13,6	55,6	30,6	-0,420
Міжнародні організації (ООН, ЕС, ОБСЕ, Європарламент, Рада Європи та ін.)	38,0	39,1	22,9	-0,011				
Центральна виборча комісія	41,3	44,7	14,0	-0,035				
Об'єднання підприємців***	35,1	39,6	25,3	-0,046	19,4	40,6	40,0	-0,212
Незалежні профспілки	36,1	41,6	22,3	-0,056				
Національні збори	35,8	42,7	21,5	-0,071	12,2	58,9	28,9	-0,467

Продовження таблиці 1

Місцеві виконавчі комітети****	36,6	49,0	14,4	-0,127	20,9	50,7	28,4	-0,298
Місцеві ради депутатів	36,0	49,2	14,8	-0,135				
Профспілки, що входять до складу Федерації профспілок	32,8	45,9	21,3	-0,135	17,0	43,0	40,0	-0,260
Політичні партії, які підтримують нинішню владу*****	27,7	49,6	22,7	-0,225	9,5	50,9	29,5	-0,414
Протестантська церква	18,4	55,0	26,6	-0,377				
Опозиційні політичні партії	18,9	58,9	22,2	-0,411				

* В українському опитуванні йшлося взагалі про Церкву як інституцію, без конфесійного розрізнення.

** В Україні державні засоби інформації не відіграють істотної ролі, тому в опитуваннях їх, як правило, не виокремлюють.

*** Українських респондентів запитували про довіру до приватних підприємців.

**** В опитуванні українців йшлося взагалі про місцеві органи влади.

***** В українському опитуванні фігурували політичні партії як інституції, без розрізнення на провладні/опозиційні.

якихось причин не вносить її до своїх щорічних опитувань, тож доводиться покладатися на фрагментарні дані з інших джерел). Решта ж інституцій перебувають у глибокому «мінусі», що свідчить про «злоякісну аномію», від якої, за висловом Євгена Головахи, потерпає українське суспільство. Фактично воно повернулося – після короткого сплеску довіри, спричиненого Помаранчевою революцією, – до свого попереднього аномійного стану 1992–2004 років¹⁶.

На цьому тлі білоруське суспільство виглядає ледь не взірцем інституційного здоров'я та доброго морального стану. Довіра громадян до своїх інституцій, зокрема правоохоронних, тут не лише значно вища, ніж в Україні, вона має ще й виразно позитивну динаміку впродовж останніх десяти років (таблиця 2).

¹⁶ Найвищий рівень аномійної деморалізованості – 14 балів за 18-бальною шкалою – припав в Україні на останній виразно кризовий рік – 1999-й. Після Помаранчевої революції він знизився до 12 балів, але сьогодні повернувся до майже «передреволюційного» рівня 13,1.

Динаміка довіри білорусів до правоохоронних інституцій, %

Правоохоронна інституція	Опитування березня 1999 року			Опитування грудня 2007 року		
	Довіряють	Не довіряють	Індекс довіри	Довіряють	Не довіряють	Індекс довіри
Президент	41,9	28,8	+0,131	50,9	35,5	+0,158
Суди	22,9	35,4	-0,125	49,9	35,3	+0,149
Конституційний суд	24,4	26,9	-0,025	52,3*	30,4*	+0,225*
Правозахисні організації (БХК, «Вясна», «Хартія-97» та ін.)	15,2	18,6	-0,034	40,9	30,7	+0,105
Адвокатура	23,3	23,6	-0,003	44,6	36,5	+0,083
Прокуратура	22,3	32,3	-0,100	45,4	38,4	+0,072
КДБ	19,0	32,6	-0,136	40,7	39,9	+0,008
Міліція	18,0	44,9	-0,270	43,8	43,2	+0,006

* За результатами опитування, проведеного в жовтні 2006 року.

Ба більше, зростає не лише довіра до інституцій, а й те, що можна назвати правовою свідомістю. Наприклад, якщо 1999 року 68% опитаних білорусів вважали, що, маючи гроші й зв'язки, можна уникнути кари за злочин, то тепер таких лише 58%. Якщо 1999 року 54% респондентів погоджувалися, що висока посада може захистити злочинця від покарання, то тепер цієї думки дотримуються лише 36%. І нарешті, чисельність тих, хто вірить, що в Білорусі всі рівні перед законом і що кожного порушника обов'язково буде покарано, зросла за неповне десятиліття з 9% до 22% [46:24].

Позитивну динаміку можна доглядити і в розумінні білорусами чинників суспільного успіху – їх ієрархія стає, можна сказати, дедалі цивілізованішою (таблиця 3 [47:11]). Особливо помітною під цим оглядом є зростання в суспільній свідомості ваги праці та зменшення важливості особистих зв'язків і нечесної поведінки як чинників досягнення успіху. (Можна, щоправда, зауважити й певну недооцінку таланту та переоцінку везіння, загалом характерну для егалітарних постсоветських суспільств).

В Україні, на жаль, не було проведено регулярних опитувань саме такого типу, хоча з розрізнених даних можна зробити висновок про загалом подібну ієрархію «чинників успіху» в свідомості українців. Зокрема, в квітні 2004 року на запитання: «Що, на Вашу думку, потрібно передусім для досягнення успіху в житті?» – 40% опитаних відповіли: «наполегливість, працьовитість, терплячість», 31% – «уміння ставити цілі та добиватися

**Динаміка відповідей білорусів на запитання:
«Що, на Вашу думку, найчастіше сприяє збагаченню?», %**

Варіант відповіді*	Грудень 1993	Січень 2007	Березень 2008
Особисті зв'язки	72,4	42,9	47,1
Нечесність	56,3	15,5	24,7
Праця	36,6	68,2	59,0
Талант	32,2	34,9	25,2
Везіння	29,6	39,1	34,1
Освіта	22,2	37,6	31,8

* Респонденти мали змогу вибрати більше, ніж один варіант відповіді.

їх досягнення», 48% – «наявність зв'язків», 36% – «везіння» та 47% – «добра освіта». В українському опитуванні серед варіантів відповідей не було «таланту» та «нечесности», зате широко було представлено опції, що сумарно характеризують добрі стартові умови: «відповідне соціальне походження» (21%), «добре матеріальне становище, гроші» (67%), «місце проживання» (12%) та «вдале одруження» (19%)¹⁷. Однак інші опитування свідчать про те, що й «нечесність» як імовірний чинник успіху посідає в уяві українців помітне місце. Так, лише 19% респондентів незгодні з твердженням, що «більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди» (натомість 68% – згодні); і лише 12% опитаних відкидають тезу: «більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі» (77% погоджуються) [21].

Назагал, білоруське суспільство демонструє значно вищі показники задоволеності сьогодишнім станом справ і значно оптимістичніший погляд на майбутнє, ніж суспільство українське. Зокрема, понад половина опитаних білорусів (53% у вересні 2008 року) вважала, що їхня країна розвивається в правильному напрямку, і лише 30% – що в неправильному. Третина респондентів (34%) була впевнена, що соціально-економічна ситуація в країні в найближчі роки поліпшуватиметься, і тільки 18% опитаних вважали, що вона погіршуватиметься [49:10]. В Україні вже через рік після Помаранчевої революції (та спричиненого нею ентузіазму) лише 21% респондентів були переконані, що події в країні розвиваються в правильному напрямку, 33% – у неправильному¹⁸. Тільки 10% опитаних висловлювали впевненість, що соціально-економічна ситуація в країні в

¹⁷ День. 2004. 28 квітня. С. 1. Опитування було проведене Інститутом соціології НАНУ.

¹⁸ *Public Opinion in Ukraine – November 2005. Findings from Survey and Focus Group Research Conducted by International Foundation for Election Systems and Democratic Initiatives Foundation.* Washington, 2005. P. 12; www.ifes.org

найближчі роки поліпшуватиметься, натомість 63% в цьому сумнівалися [42]; 22% респондентів казали, що задоволені своїм становищем у суспільстві, 47% – не задоволені. До акцій протесту проти падіння рівня життя, на захист своїх прав готові сьогодні долучитися 30% опитаних українців [17] і лише 18% респондентів-білорусів [47:18].

Білоруська стабільність, як, до речі, й російська, ґрунтується насамперед на державному патерналізмі, себто на значному, хоча й неповному відновленні ціннісно-нормативної системи советського зразка. Прикметно, що саме поняття «стабільности» в обох країнах асоціюється насамперед із «можливістю гідно жити на зарплату та пенсію» (73% респондентів у Білорусі, 53% у Росії), з «подоланням інфляції та зростання цін» (відповідно 41% і 46%) та зі «зростанням виробництва» (23% і 38%). Економічне зростання за останнє десятиліття дало змогу авторитарним режимам в обох країнах забезпечити виконання своєрідного «соціального контракту» щодо населення. Його суть можна окреслити як «обмін стабільности, насадженої владою, на політичну лояльність “соціальних егоїстів”» [49:11].

Зворотним боком цієї «стабільности» є суспільна стагнація – брак інноваційних ідей, реформ, довготермінової стратегії розвитку країни у світовому контексті. Сама специфіка «соціально орієнтованої поліцейської держави» спрямована на формування й підтримування конформістських настроїв, зниження суспільної динаміки, усереднення та мінімізацію суспільних запитів та амбіцій. «Суспільство спрощується, а спрощення – синонім деградації» [46:15]. Реставрацію гомо советікуса в Росії та Білорусі можна простежити на багатьох рівнях, зокрема в утвердженні характерної для советського тоталітаризму норми «не вирізнятися», «бути як усі» (таблиця 4 [46:11]).

Таблиця 4

**Динаміка відповідей на запитання:
«Якщо говорити про життя Вашої сім'ї,
яку мету Ви з членами Вашої сім'ї ставите перед собою?», %**

Варіант відповіді*	Білорусь (грудень 2007)	Росія (2007)
Вижити, хай на найпримітивнішому рівні існування	13,2	20
Жити не гірше від більшості сімей у Вашому місті, районі	48,8	55
Жити краще від більшості сімей у Вашому місті, районі	18,5	17
Жити так, як живе середня сім'я в Західній Європі, США	11,9	7
Жити краще, ніж середня сім'я в Західній Європі, США	5,7	2
Важко відповісти	2,3	–

* Респонденти мали змогу вибрати більше ніж один варіант відповіді.

48% опитаних білорусів вважають, що їхня політична система дедалі більше нагадує політичну систему колишнього ССРСР, 36% із цим твердженням не погоджуються [46:12]. Найкуриозніше, однак, що, попри згадану соціальну стабільність, економічне зростання та інші блага неосовєтського патерналізму, майже половина білорусів (45%, насамперед молоді й освічені) воліли би переїхати до інших країн на постійне місце проживання. З них 6% виявили бажання переїхати до Росії, 9% – до Німеччини, ще 9% – до США, 4% – до Польщі, 3% – до країн Балтії [46:17]. Це тим курйозніше, що саме ці країни (крім Росії, звісно) для більшості білорусів – що цілком відповідає офіційній пропаганді – є головними опонентами їхньої держави. При цьому думка тих, хто хоче емігрувати, скажімо, до США, не надто відрізняється від думки тих, хто емігрувати не хоче. Серед перших лише 4% респондентів вважають політику США дружньою щодо Білорусі (60% – недружньою) [46:7], серед других – відповідно 3% і 64% [46:6].

Експерти слушно пояснюють цю парадоксальну реакцію своєрідним «смысловим зсувом»: респонденти фактично відповідають на запитання про ставлення Америки та інших країн не до Білорусі, а до білоруської влади. Тобто вони, властиво, не розрізняють держави, нації та правлячого режиму. Та якщо одні з них (лукашенківські «лоялісти») ототожнюють і себе з цим режимом та його державою, то інші («опозиціонери»), навпаки, – переносять свою відчуженість від режиму також і на «його», «несвою» державу.

Найцікавіше, що в нестабільній і начебто менш «заможній» Україні (її внутрішній валовий продукт на душу населення, за офіційними даними, у два з половиною рази менший, ніж у Росії, та на третину менший, ніж у Білорусі) охочих емігрувати чомусь значно менше. Власне, таке бажання декларують лише 16% відсотків опитаних (із них 9% – до Росії та 5% – за межі колишнього ССРСР) і ще 16% – вагається [54]. (Відносна популярність російського напрямку зумовлена, найімовірніше, тим, що відсоток етнічних росіян в Україні вдвічі вищий, ніж у Білорусі; інтенсивнішими є, напевно, і міжлюдські, зокрема родинні транскордонні зв'язки. Подібними чинниками, вочевидь, зумовлена й відносна популярність польської та прибалтійської опцій у Білорусі).

В Україні, на відміну від Білорусі, більшість опитаних висловлює незадоволеність своїм життям, хоча динаміка змін за останнє десятиліття тут теж позитивна: від 70,4% незадоволених 1998 року до 40,8% – тепер (2008 року) та, відповідно, від 13,5% задоволених 1998-го до 36,1% – нині [36]. Поліпшення економічної ситуації помітно вплинуло на здатність громадян обох країн задовольняти свої базові матеріальні потреби: якщо, скажімо, 1998 року лише 19% опитаних українців декларували спроможність купувати собі найнеобхідніші продукти, то сьогодні це може собі дозволити майже половина опитаних – 47,5% (втім, третина – 32,2% респондентів –

і нині такої можливості ще не має) [38]. Найцікавіші зміни, однак, відбулися у сфері соціального самопочуття [36–41]. Якщо, наприклад, 1998 року лише 11% опитаних українців підтверджували своє вміння жити за нових суспільних обставин, то 2008 року таких було вже 28%; якщо 1998 року тільки 27% респондентів почували впевненість у своїх силах, то 2008-го – вже 40%; якщо 1998 року лише 21% опитаних відчували, що мають можливість працювати з повною віддачею, то тепер цей відсоток зріс до 39%. За цей самий період подібним чином зросла й кількість респондентів, яким, на їхню думку, вистачає рішучості в досягненні власних цілей (з 20 до 38%), ініціативи та самостійності у вирішенні життєвих проблем (з 28 до 45%), норм і цінностей, що об'єднують людей у державі й суспільстві (з 7 до 15%), та навіть політичних ідеалів, які заслуговують на підтримку (з 6 до 13%). Усі ці показники, звісно, доволі скромні, але їх важливість для формування засад громадянськості та подолання суспільної аномії важко переоцінити.

Проаналізувати подібні зміни в Білорусі доволі складно через брак відповідних даних. З опитувань НІСЕПД випливає, щоправда, цілком позитивна динаміка змін у ставленні білорусів до ринкової економіки [49:30–32] – у багатьох випадках навіть позитивніша, ніж в українців [8–9]. Так, від 1997 до 2007 року чисельність прихильників вільного ринку зросла з 30% до 38% (в Україні ж вона залишилася майже без змін, на рівні 53–54%); кількість тих, хто підтримує продаж землі без обмежень, зросла в Білорусі з 12% до 26% (в Україні – зменшилася з 32% до 29%); чисельність охочих працювати у приватного підприємця побільшала з 30% до 39% (в Україні поменшала з 53% до 41%). Зіставлення цих білоруських показників з українськими виглядає, однак, не зовсім коректним, адже в одному випадку респонденти (білоруси) оцінюють те, чого в них іще немає (чи майже немає), тимчасом як у другому (українці) – те, що вже мають, і то в доволі патологічних формах (мабуть, саме тому українські респонденти значно частіше обирають відповідь: «Важко сказати»; втім, і в білоруських анкетах вона з року в рік дедалі популярніша – мірою поширення, вочевидь, специфічного постсовєтського «ринку» і в цій країні).

З тих самих причин, певно, некоректно порівнювати й авторитарні нахили обох суспільств – на підставі стандартного для подібних досліджень запитання: «Чи вважаєте Ви, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони й дискусії?» (У білоруській версії це запитання, власне, звучало трохи інакше: «Согласны ли Вы с тем, что сильный лидер может сегодня дать стране больше, чем хорошие законы?»). В Україні на нього відповідають позитивно 60–62% опитаних, негативно – лише 21–22% [20]. У Білорусі погоджуються з таким твердженням 55% респондентів, не погоджуються – 36% [49:12]. В обох випадках, однак, ідеться не так про осмислене, концептуальне ставлення до проблеми, як про суто спонтанну реакцію респондентів на конкретну ситуацію в їхній

країні: білоруси, які вже мають «сильного лідера», хотіли би спробувати ще й «хороших законів», тимчасом як українці, яким не бракує дискусій і розмаїтих (доволі неефективних) законів, природно, тужать за «сильними керівниками».

В обох випадках маємо, однак, смисловий зсув: українці, скажімо, ніколи не сумнівалися, що Янукович – «сильніший керівник» за Ющенка, а проте більшість із них не підтримала цього «сильного керівника» ні 2004 року на президентських виборах, ні пізніше на виборах парламентських. Так само й білоруси: дарма що стабільно з року в рік називають Путіна своїм «ідеалом політика» (49–55%), все ж президентом гіпотетичної «спільної держави» воліють бачити не його, а таки «свого» Лукашенка, який у рейтингу «ідеальних політиків» плентається зі своїми 32–37% далеко за Путіним [48:18–19].

Ринкові настанови українців і білорусів автентичніше відображають, мабуть, не їхні оцінки абстрактних явищ і категорій, що в різних контекстах можуть мати різний сенс, а реакції на ту чи ту ситуацію, в якій респондент мусить зробити конкретний вибір. В українських анкетах, наприклад, ось уже п'ять років фігурує запитання: «Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)?» [9]. У білоруських опитуваннях аналогічне запитання сформульоване дещо інакше: «Предположим, что Вам по наследству досталась большая сумма денег. Как бы Вы распорядились основной ее частью?» [46:32].

З року в рік та сама кількість українських респондентів (41%) відповідає на запитання негативно («ні» або «радіше ні»). Відповідь «так» або «радіше так» набирає щороку на один відсоток більше – від 41% опитаних 2004-го до 46% – 2008 року. В білоруській анкеті 41% респондентів висловлює намір витратити успадковані гроші на особисте споживання – як 1997 року, так і 2007-го. Ще 25% (а 1997 року – 19%) воліли би покласти гроші в банк на депозит, і лише 23% (22% – 1997-го) наважилися би відкрити власний бізнес. Це при тому, що, нагадаємо, білоруси начебто значно більше за українців довіряють своїм державним інституціям, від яких, зокрема, залежить і підприємницька діяльність.

Це, власне, парадокс того самого ряду, що й відзначене вище бажання заможніших (начебто) білорусів емігрувати – істотно активніше, ніж в українців. Інший парадокс – можливо, найсуттєвіший для майбутнього обох країн – полягає в кардинально відмінному ставленні українців та білорусів до своєї державної незалежності. За останніми даними (березень 2008 року), лише 24% опитаних білорусів визнають незалежність своєї країни важливішою від поліпшення економічного становища, 65% вважають навпаки [47:15]. В Україні ситуація протилежна: в жовтні 2008 року тільки 20% респондентів висловили готовність поступитися незалежністю задля економічного добробуту, 62% – ні. При цьому чи не найбільшою несподіванкою для багатьох виявилася значна подібність між начебто

«націоналістичним» заходом країни (70% – за незалежність, хоч би й коштом добробуту, 14% – проти) і «проросійським» сходом (63% – за незалежність, 24% – проти)¹⁹.

Десять років тому, зауважмо, подібне опитування дало схожий результат. Незалежність тоді теж протиставляли добробутові (чи, власне, його відсутності), щоправда, у м'якшій формі: «Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною». Погодилися з цим твердженням 61% опитаних, не погодилися – 19%, не визначилися – 20%²⁰. Прикметно, що відсоток противників української незалежності (чи, скажімо так, скептиків) корелює тут із чисельністю респондентів (15–25%), які *не* пишуться своїм українським громадянством [73], і тих, хто в інших опитуваннях стверджує, що Україна й Росія повинні об'єднатися в одну державу²¹.

Цікаво, що між квітнем і вереснем 2008 року число прихильників об'єднання з Росією в Україні зменшилося відразу на п'ять відсотків – з 20,3% до 15,5%, натомість кількість противників такого об'єднання зросла з 76,9% до 82,2%, і то головно за рахунок тих, хто хотів би запровадити з Росією жорсткий візовий режим (їх чисельність зросла від 10,2% до 16,8%)²². Ця різка зміна була, безперечно, реакцією частини українців на російську інтервенцію до Грузії. Реакція багатьох білорусів виявилася діаметрально протилежною. Чисельність прихильників об'єднання з Росією зросла від 38,7% у червні до 46,3% у вересні; чисельність противників, навпаки, зменшилася з 42,2% до 35,8% [49:23]. Натомість охочих інтегруватися з ЕС за цей самий час у Білорусі поменшало від 35,4% до 26,7%, а неприхильних до такої інтеграції різко побільшало – від 35,4% до 51,9% [49:22]. Спрацювала, скоріш за все, не лише «православно-східнослов'янська» солідарність із росіянами, підігріта московськими і місцевими мас-медіями, а й природне (інстинктивне та, ймовірно, неусвідомлене) бажання бути в конфліктній ситуації на боці сильнішого та впливовішого.

В Україні теж зафіксовано різкий сплеск антипатії до Євросоюзу, що його можна витлумачити подібним чином – як своєрідну реакцію на грузинські події, зокрема розчарування імпотентною та цинічною позицією Заходу в цьому конфлікті. Якщо у квітні 2008 року проти вступу до ЕС висловлювалося 19% опитаних українців [14], то у вересні – 32%²³. Однак,

¹⁹ Опитування здійснив Центр з інформаційних проблем територій Національної академії наук України, <http://maidan.org.ua/static/news/2007/1226089879.html>

²⁰ *День*. 1998. 16 липня. С. 1.

²¹ *День*. 2002. 17 січня. С. 1.

²² *Ставлення населення України та Росії до українсько-російських відносин*. (Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології від 25 вересня 2008. Див.: <http://www.kiis.com.ua>).

²³ За даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведеного у вересні 2008 року. Наведено в: *The Ukraine List*. 2008. No. 430 (9 October). P. 25 (<http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/UKL430.pdf>).

на відміну від Білорусі, тут зросла також кількість прихильників євроінтеграції – від 44% до 47%, тобто вперше було подолано негативну динаміку останніх восьми років. (2000 року за вступ України до ЄС висловлювалося 56% опитаних, проти – менше 10%) [14]. Згадана негативна динаміка, певно, не випадково збіглася з роками поліпшення економічної ситуації в Україні та Білорусі, як і, зрештою, в Росії, що стала для істотної кількості українців і білорусів своєрідною економічною альтернативою Євросоюзові – не конче привабливішою, але, безумовно, досяжнішою.

Антизахідна пропаганда, що її із приходом Путіна дедалі активніше ширять російські мас-медії в Україні та Білорусі, теж не могла не вплинути на місцеві настрої. Для багатьох українців і білорусів зв'язки з Росією є своєрідною «синицею в жмені», втрачати яку їм не хотілось би, а надто заради непевного європейського «журавля у небі», адже шанси впіймати його стають дедалі примарнішими. У випадку України цей чинник виглядає особливо істотним: якщо до 2004 року зверхність Заходу українці могли ще сприймати як вияв зневаги не до них, а до місцевого авторитарного режиму, то після Помаранчевої революції відмову ЄС надати Україні бодай віддалену перспективу членства було небезпідставно сприйнято як приниження, як вияв подвійних стандартів (на тлі подібної перспективи для Західних Балкан), типового західноєвропейського еґоїзму та лицемірства. Тимчасом як 2004 року за вступ України до ЄС висловлювалися 48% опитаних (проти – 12%), то 2006 року чисельність симпатиків поменшала відразу на п'ять відсотків – до 43%, а чисельність противників майже подвоїлась – до 23% [14]²⁴.

Співвідношення між євросимпатиками та євроскептиками в Україні навіть нині, однак, кардинально інше, ніж у Білорусі. Та ще цікавішим у випадку України є надзвичайно високий відсоток тих, хто не зміг дати однозначної відповіді (варіант «важко сказати» 2008 року обрали 37% опитаних, а в 2002–2004 роках – 40%). У Білорусі, для порівняння, таких «невизначених» було щонайбільше 20% (2005 року), тепер їх лише 9% [49:22]. У цьому, як і в багатьох подібних випадках, величезна кількість «невизначених» наочно ілюструє проблему роздвоєння амбівалентної свідомості між двома несумісними, а проте однаково (по-своєму) при-

²⁴ Можна зауважити певну кореляцію між цими цифрами та відповідями 2004 року на запитання: «Що, по-вашому, найбільш заважає Україні стати членом Євросоюзу?». Респонденти могли обрати кілька варіантів відповідей, тож «тверді» противники євроінтеграції заявляли, що «Україні й не треба ставати членом ЄС» (11%), натомість майбутні «ображені» й «розчаровані» походять, напевно, з-поміж тих, хто 2004 року головною перешкодою для членства України в ЄС вважав «проблеми з демократією в Україні» (30%) та «позицію керівників української держави, котрі насправді й не прагнуть до ЄС» (12%). Втім, абсолютна більшість опитаних реалістично називала серед головних причин також «недостатній економічний розвиток» (57%) та «низький рівень життя населення» (47%). Див.: *День*. 2004. 24 червня. С. 1. Опитування проводили Фонд «Демократичні ініціативи» та Центр «Соціальний моніторинг».

вабливими опціями. Звідси – нездатність зробити однозначний вибір або ж інфантильне вибирання обох опцій: 24% українців²⁵ і 12% білорусів [26:9] хотіли б одночасно інтегруватися і в ЕС, і в Єдиний економічний простір (ЄЕП) на чолі з Росією.

Тут, як і на багатьох інших прикладах, можна доглядіти, що українське суспільство значно амбівалентніше від білоруського. Природа амбівалентності в обох суспільствах загалом та сама – розрив між системами норм і цінностей: старою, сформованою тоталітаризмом і колоніялізмом, і новою, що її пропонує, ба навіть потребує демократія та незалежність. Масштаби цієї амбівалентності, однак, виявилися істотно різними. В Україні широкі засвоєння європейських цінностей (демократії, вільного ринку, національного суверенітету) не мало опертя у відповідних інституційних трансформаціях, насамперед у правовій сфері, що, своєю чергою, загальмувало достосування суспільних норм до задекларованих цінностей і навіть спричинило їх значні деформації. Українська амбівалентність є, отже, намаганням якимось виправити ці суперечності чи уникнути або згладити їх.

2001 року, наприклад, 60% опитаних українців були переконані, що вибори до парламенту буде сфальсифіковано, і лише 20% – сподівалися, що ні²⁶. Тільки 15% опитаних мали надію, що ситуація в Україні після виборів до Верховної Ради поліпшиться, тимчасом як 13% респондентів передбачали, що вона погіршиться, а 57% – стверджували, що не зміниться²⁷. Лише 20% опитаних вважали, що в Україні є політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною; ще менше – 17% – бачили серед наявних в Україні партій і рухів такі, яким можна довірити владу; натомість 43% респондентів стверджували, що Україні взагалі не потрібна багатопартійна система [11]. А проте в парламентських виборах 2002 року взяли участь понад 70% виборців, а в президентських виборах 2004-го – понад 80%. За два місяці до парламентських виборів 30% опитаних уже чітко визначилися з партією, за яку голосуватимуть²⁸.

Навіть незначна зміна запитання іноді істотно впливає на відповідь, порушуючи хиткий («амбівалентний») баланс між різними опціями. Наприклад, нещодавно на запитання: «Чи є в країні така політична партія, котра Вам ближча, ніж решта партій?» – 40% опитаних українців відповіли ствердно²⁹. Водночас лише 30% респондентів погодилися з твердженням, що «серед наявних в Україні партій і рухів є такі, яким можна довірити владу» [11]. Різниця спричинена тут, вочевидь, не тим, що 10% українців не готові довірити владу навіть «своїм» партіям, а тим, що висловити

²⁵ *Дзеркало тижня*. 2008 . 23 серпня (№ 31) (<http://www.dt.ua/3000/3050/63784/>).

²⁶ *День*. 2001. 4 грудня. С. 1.

²⁷ *День*. 2001. 30 вересня. С. 1.

²⁸ *День*. 2002. 6 лютого. С. 1.

²⁹ *Головаха Є., Горбачик А.* Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 років. К., 2008. С. 23.

абстрактну симпатію до тої чи тої партії їм психологічно легше, ніж узяти на себе конкретну відповідальність за наділення тої чи тої партії владою.

Усі ці розбіжності вказують на розкол між дійсним і бажаним, реальним та ідеальним, а також на своєрідну розгубленість у ситуації занадто складного й відповідального вибору. Різноманітні перверсії та патології постсоветського олігархічного капіталізму й неліберальної демократії провокують у багатьох респондентів негативну реакцію як на вільний ринок, так і на демократію взагалі. Це відторгнення, однак, має переважно декларативний характер – як і позірний вияв симпатій до советського «соціалізму». В обох випадках ідеться радше про вияв протесту, що не трансформується, проте, в пряму політичну дію з конкретними наслідками. Так, до прикладу, з року в рік від 22 до 27% опитаних українців визнають свою прихильність до «соціалізму» (і лише 11–17% – до «капіталізму»), хоча ні в парламентських, ні в президентських виборах ці декларативні симпатії (й антипатії) належним чином не проявляються. В анкеті 2006 року 8% респондентів визнали себе прихильниками комуністичної течії, 16% – соціалістичної, 15% – соціал-демократичної. Проте на парламентських виборах того самого року комуністи здобули лише 3,5% голосів, соціалісти – 5%, соціал-демократи – 1%. Безперечно, опортуністична співпраця компартії з олігархічним режимом істотно послабила її авторитет серед лівих виборців. Ще фатальнішою для соціал-демократичної ідеї була діяльність так званої Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) на чолі з одіозним Віктором Медведчуком. А втім, той факт, що голоси лівих виборців не перетекли ані до Соціалістичної партії, ані до якоїсь іншої не-скомпрометованої лівої сили, є по-своєму промовистим.

У Білорусі суспільна амбівалентність виглядає істотно меншою, головним чином тому, що зміни ціннісної системи виявилися тут порівняно незначними, а отже, й розкол між старими й новими цінностями та нормами не надто гострий. Авторитарний режим великою мірою законсервував советську ціннісно-нормативну систему, а головне – зберіг ефективний державний патерналізм, що істотно обмежує свободу підданих, але в такий спосіб рятує їх від психологічно важкого вибору та морально нестерпної відповідальності. Білорусам у певному сенсі комфортніше, адже Лукашенко майже ліквідував політичну сферу та звів до мінімуму відповідальність самих білорусів за все, що діється в їхній країні. Лише 27–29% опитаних припускають, що думка простих громадян впливає на прийняття політичних і соціально-економічних рішень у їхній країні, натомість 66–68% – вважають, що ні [48:27]. Тому й від депутатів парламенту суто патерналістського «захисту інтересів виборців свого округу» очікують 56% респондентів, а «розробки і здійснення державної політики» – лише 10% [49:7]. Тому, власне, й довіра до парламенту (як і до всіх інших інституцій) тут значно вища, ніж в Україні, – дарма що білоруська

опозиція у парламенті взагалі не представлена, а понад половина самих білорусів вважає вибори сфальсифікованими [47:19].

Білоруська картина світу, зауважують аналітики, до дрібниць повторює офіційну [46:7]. Головною причиною цього є не тільки і навіть не стільки цензурні обмеження (в Білорусі все-таки виходять друком незалежні, зокрема й опозиційні газети, функціонує практично неконтрольований Інтернет і залишаються відносно відкритими державні кордони), скільки масовий конформізм суспільства, яке добровільно зрікається власного вибору та власної відповідальності на користь авторитетного «батька», «патрона», «хазяїна» і дружно коливається в усіх своїх опініях разом із владою та підконтрольним їй телебаченням. Понад половина опитаних білорусів, схоже, щиро вважає, що зарплати підвищують завдяки президентові, натомість ціни ростуть виключно з вини уряду [49:12]; 4% опитаних називає опозицію однією з головних перешкод економічного розвитку [49:15], а 3,5% переконані, що коли хтось і фальсифікує вибори в Білорусі, то це, звісно, опозиція (не представлена, нагадаємо, у виборчих комісіях) [47:19].

Підсумовуючи, можемо сказати, що українське суспільство вільніше – і тому ця свобода накладає набагато жорсткіші вимоги і на громадян, і на інституції. Вона відкриває перед українцями більше можливостей, але й робить їхнє життя менш комфортним. Те саме стосується й інституцій: в Україні їм доводиться виконувати управлінські й арбітражні функції у значно складнішому та суперечливішому суспільстві. Їхня крипто-советська дисфункціональність виявляється тут куди очевиднішою та шкідливішою, ніж така сама дисфункціональність неосовєтських інституцій у Білорусі. Вимоги й потреби щодо інституційної ефективності в Україні вищі, а отже, вищою є й міра розчарування та роздратування їхньою неефективністю. Білоруси (принаймні значна частина) оцінюють свої інституції та своє життя загалом за советськими стандартами і висловлюють сатисфакцію. Українці (принаймні значна частина) оцінюють себе за стандартами європейськими – і висловлюють невдоволення. Це невдоволення «проєвропейської» частини суспільства доповнюється не менш природним невдоволенням советофільської частини (теж досить великої в Україні), даючи в сумі значно вищі показники диссатисфакції та аномії, порівняно з Білоруссю.

З цього, звісно, не впливає, що ситуація в Україні «краща» чи, навпаки, «гірша». Вона просто інакша. Якщо українці таки трансформують свої інституції, підтягнуть нормативну систему до ціннісної та врешті збудують у себе повноцінну ліберально-демократичну правову державу, то їхній вибір слід буде визнати успішнішим і оптимальнішим від білоруського. Якщо ж їхнє починання закінчиться таким самим фіяском, як і ельцинський у Росії, то українцям залишиться тільки позаздрити білорусам, які, не гаючи часу на амбітні європейські експерименти, відразу взялися за побудову скромної провінційної «суверенної демократії» китайського зразка.

Mykola Riabchuk

**“Post-Soviet Schizophrenia” or “Schizophrenic Post-Sovietism”?
Social Ambivalence in Ukraine and Belarus**

The phenomenon of social ambivalence is defined as the simultaneous co-habitation of essentially different, often opposite and incompatible, values and attitudes within the same consciousness. According to Robert Merton, this phenomenon can be found in any person who plays different social roles in different contexts and situations. But it becomes especially conspicuous, nearly schizophrenic, in societies that are undergoing a profound political, cultural, and economic transition, i.e., a painstaking and painful change in habitual norms, values, attitudes, and behavioral practices. However similar Ukraine and Belarus may be in terms of historic experience and, arguably, civilizational belonging, the two countries reveal different patterns of post-Soviet development. While Belarus has reverted to neo-Soviet authoritarianism and paternalism following its initial short-lived attempt at liberalization and democratization, Ukraine has remained basically a democratic country, however illiberal and inclined toward undemocratic excesses. The divergent development of these two countries has resulted in a relatively low level of social ambivalence in Belarus and a very high one in Ukraine. The reason for this is, on the one hand, the substantial preservation of Soviet norms and values in Belarus and, on the other, a huge discrepancy between declared “European” values, yet still very Soviet norms and habits in Ukraine. Whereas in Belarus the neo-Soviet regime delivers some measure of psychological comfort to the majority of the people by limiting their free choice and freeing them from responsibility, in Ukraine dysfunctional crypto-Soviet institutions fail to become effective managers and impartial arbiters for a free, versatile, pluralistic, complex, and dynamic society.